

*újulását és megerősödését is jelentené. Azt, hogy mi jelenti a magyar közösség megújulását, ettől függetlenül, más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régit és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemernünk. Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat minemősége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve.*

*Ha mindebből most a mai helyzetre vonatkozó következtetésként azt s nem többet von le valaki, hogy a magyar léleknek önmagával való meghasonlása ellen többet ér a földreform vagy a népi kollégium, mint a magyar lélek minemőségén való bármiféle töprengés, akkor ezt a végkövetkeztetést csak helyeselni lehet. Az a megnyugtató megállapítás azonban, hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb már rámutattunk.” (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 614–616., 618–619.)*

Sárközi Máttyás

---

## BIBÓ ISTVÁN ÉS SÁRKÖZI MÁRTA BARÁTSÁGA

Sokféle levélváltást kellene átnézni ahhoz, hogy felderítsük, mikorra datálható Sárközi Márta és Bibó István ismeretségének a kezdete, ennél sokkal könnyebb annak a megállapítása, hogy mikor lett az ismeretségből barátság. Molnár Márta még újdonsült felesége volt Sárközi Györgynek, amikor az író 1936/37-ben, mint az Athenaeum Könyvkiadó cégvezetője szervezni kezdte az általa kigondolt MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE sorozatot, s ezáltal szorosabbá vált kapcsolata a falukutató Erdei Ferencel s rajta keresztül bizonyára annak jófejű, higgadt gondolkodású barátjával, Bibó Istvánnal is. A fiatalasszony szeme megakadt az Erdei fivéreken, mások voltak, mint a pestiek: aratásban, kazalrakásban, zsákolásban edzettek, napbarnítottak, s Mártában nem Molnár Ferenc lányát látták, hanem az okos, szexepiles nőt. Valószínű, hogy amikor megkezdődött a Márciusi Front demokratikus átalakulást követelő 1937-es programjának a megfogalmazása, akkor talán már a Városmajor menti, Nyúl utcai Sárközi-villában is feltűnt Erdei Ferenc oldalán Bibó István. Erdei Ferenc és Erdei Sándor, de még Ferenc menyasszonya, majd felesége, Majláth Jolán is meghitt barátaivá lettek Sárközi Györgynének. Bibó István e háború előtti években még nem.

1945 meghozta a maga tragédiáit és drasztikus változásait. Sárközi Györgyöt Balffürdőn megölték a nácik, a németek kiűzése után Erdei Ferencből kommunista párttagságú parasztpárti belügyminiszter lett, Bibó Istvánból a közigazgatás átszervezésén dolgozó minisztériumi osztályfőnök, majd egyetemi tanár. Sárközi Márta megölt férje örökében állt Illyés Gyula mellé, hogy újraindítsák a népi írók folyóiratát, a *Választ*.

A fiatal Bibónak rendkívül termékeny korszaka volt a koalíciós időszak. Korszakos írása, A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA még a Szabó Zoltán által szerkesztett *Valóságban* jelent meg, A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA pedig az *Új Magyarország* füzeteként, de a többi tanulmány már a Sárközi Márta által kiadott *Válasz* hasábjain.

Bibó elemében volt, s a kezdődő politikai nehézségek ellenére jókedvben is. Sárközi Márta 1947 decemberében írta a párizsi követség kulturális attaséjává szegődött Szabó Zoltánnak, hogy ismét *Válasz* szerkesztőségi összejövetelt rendezett a (nem sokkal később a lap nyomdászamláira ráment) Nyúl utcai villában, de a baráti kör nagy öregjei berozsdásodottnak bizonyultak, Szabó Lőrinc és Kodolányi vicclapból kilépett reakcijóskáknak, míg „*egyetlen vigasztaló pont és derűs támasz Bibó Pistám maradt, aki duplájára hízott az utóbbi napokban, és úgy néz ki, mint két véletlenül egymásra fotografált régi Bibó Pista*”.

A Bibó-tanulmányok közlése szerkesztéstechnikai szempontból sem volt problémamentes, Sárközi Márta a „pittoreszk” visszaemlékezésében említi, hogy sokszor tépte a haját, mert a kézirat vagy nem lett kész időre, vagy a szerző teljesen átírta a már kiszedett cikket.

Azután beköszöntött a fordulat éve. Szabó Zoltán 1960-as Bibó-tanulmánya megállapítja, hogy a zsidókérdésről írt Bibó-fejtegetés a főtéma vetületeként azt is elemezte, miként züllik el a közéleti morál és az emberi tartás idegen megszállás alatt, s lám, a történelem ismételte önmagát: a bolsevizálás előidézte a maga elkeserítő következményeit az immár szovjet megszállás alatt szenvedő ország társadalmában. 1949-ben, a Mindszenty-per és a Rajk-per évében, Bibó elhallgatott. Minisztériumi állásából előbb a szegedi egyetem politikatudományi tanszékére került át, majd megfosztották katedrójától. Közismert Bibó keserű mondása arról, hogy a sírkövére majd azt vessék fel: „*élt 1946-tól 1949-ig*”. Az ország legkiválóbb gondolkodóinak egyikét könyvtári segédmunkás beosztásba száműzték. Felesége, Ravasz Boriska kültekli iskolában tanított, s e két gyenge fizetésből kellett eltartaniuk három gyereket, közöttük az angyali Annácskát, akiről tudták, hogy veleszületett szívrendellenessége miatt hamarosan meg fog halni. Mint egy fényképen látható: a kislány 1951-ben még ott állt, az eseménytől elbűvölten, Sárközi Márta leánya: Eszter esküvőjén, a fehér ruhás menyasszony és a kiöltözött vőlegény között.

Sárközi Györgyné sem volt többé irodalmi lapkiadó, hanem a Fővárosi Ruhaneműjavító Vállalat műstoppolója, a Malinovszkij (Szilágyi Erzsébet) faszori fiók alagsori műhelyében. De vasárnaponként hús-huszonöt embert látott vendégül zugligeti szoba-konyhás házában, a *Válasz* hajdani munkatársait, a kor nem kommunista értelmiségének a javát. Bibó István és felesége sűrűn megjelentek ezeken az együttléteken. Sárközi Márta ifjúkori (reménytelen) udvarlójának egyike, Baracs János, a Nemzeti Bank közgazdasági osztályvezetője, abban a kivételes helyzetben volt, hogy pénzügyi elemzéseit segítő, rendszeresen kapta a nyugati újságokat. A *The Times* vagy a *Neue Zürcher Zeitung* politikai kommentárjait tárgyalhatta meg Bibóval a Zugligetben. A közéletből kirekesztett gondolkodó afféle guruja lett Sárközi Márta vasárnapi társaságának. Ha belépett a szobába, a fiatalok felálltak a tiszteletére. Bizony előfordult, hogy annyira fáradt volt a könyvtári robottól, hogy érkezése után elszunyókált a karosszékben, mielőtt bekapcsolódott a beszélgetésbe. De amit mondott, azt érdemes lett volna megörökíteni, mert olykor, ha inspirálta a téma, verbális miniesszéket hallhattunk tőle, nyomdász mondatokban.

A társaság törzstagja, Domokos Máttyás írta meg a *Holmi* 2005. májusi számában (KINEK ÖN-ÉNJE NEM HAZUG, 595–618.), hogy 1952 vagy 1953 egyik vasárnapján Sárközi

Márta exkluzív történésszuszonnát szervezett, azt szerette volna, hogy a zivataros XX. századot értékeljék hozzáértő intellektuelek, s közben ismerjék meg egymást jobban. Bibó István mellett Németh Lászlót, Keresztury Dezsőt és Hajnal Istvánt, valamint a fiatal nemzedékből Gyapay Gábort és Niederhauser Emilt hívta meg. Németh László nagy véleményrel volt Hajnal professzornak a *Válasz* utolsó számában közölt EMBER ÉS GÉP című tanulmányáról, amelyben tulajdonképpen azt fejtette ki, hogy a sztahanovista munkaverseny tönkreteszi az emberek egészségét.

Bibó István ismét igen fáradt volt, keveset szólt, de kezdett érdekes beszélgetés kialakulni, amikor beállított a zugligeti szomszéd, mégpedig azzal, hogy a kisunokájának begyulladt a foga, nincs-e a háznál fájdalomcsillapító. – Laci, maga tulajdonképpen orvos – mondta Sárközi Márta Németh Lászlónak –, nem nézné meg a gyereket? – Az író már régen nem praktizált, tehát nem nagy örömmel ment át a szomszédhoz. Borogatást rendelt. A beszélgetés pedig végképp megfeneklett.

Domokos Mátyás arról is említést tesz írásában, hogy 1957 tavaszán felmerült Bibó külföldre szöktetésének a terve, de a fenyegetett exminiszter nem akarta elhagyni az országot.

1956 oldódó légkörében sem szerepelt nyilvános fórumokon, a Petőfi Körben nem szólalt fel. 1956. november 3-án a Nagy Imre-kormány államminisztereként jelent meg a neve. Vasárnapra visszatértek az orosz csapatok. A Parlament épületében aznapra összehívott minisztertanácsra csak hárman mentek el. Közülük Tildy Zoltán abban állapodott meg az Országházat körülvevő szovjet katonákkal, hogy a kapukat megnyitják előttük, de cserébe szabadon távozhatnak a bent lévő polgári személyek. Bibó István úgy gondolta, hogy az egyedül törvényes magyar kormány képviselője, tehát nem hagyta el az épületet, hanem odaült egy írógéphez, és nyilatkozatot szövegezett. Mindjárt az első mondatban leszögezte, hogy Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, de tíz sorral később már arra szólította az ország népét, hogy bábkormányt ne fogadjon el, tanúsítson passzív ellenállást. Az államminiszter ezután távozott, senki sem tartóztatta fel.

Azon az ominózus november negyedikéi vasárnap reggelen a Parlamentből autót küldtek Bibó Istvánért, s ebbe beült Bibóné is a két gyerekkel, kis-Pistával és kis-Boriskával, hogy ideiglenesen átköltözzenek a Berkenye utcából a Bimbó útra. Annak a háznak ugyanis biztonságosabb volt a pincéje, amellet a Berkenye utcában egy ostoba és rosszindulatú párttitkár volt a szomszéd. A Bimbó úti bérvilla afféle családi fészek volt. A magasszintű rokonokat, Urayékat 1951-ben kitelepítették, később Békés megyéből átköltözhetek Leányfalura, Ravasz László immár nyugalmazott református püspök közelébe. Az első emeleten volt a másik rokonlakás, Szacs vayék és ifjabb Ravasz László társbérlete, ahol hálószobácska állt a Budapestre orvoshoz vagy szabóhoz fellátogató püspök úr rendelkezésére.

A Parlamentből Bibó István ide gyalogolt át, innen értesítette Sárközi Mártát, hogy nyilatkozatát szeretné valakivel hibátlan angolra lefordíttatni. A Zugligettől a Bimbó útig húzódó néhány kilométer kellemes sétának ígérkezett a villamos- és autóbusz-közlekedés nélküli Budán e sorok írója számára, hogy elhozza a szöveget, Ruttkay Kálmán angoltudornak továbbítandó. A Bimbó úti házban kissé megzavart, hogy melyik lakásba kell becsöngetnem, de a pincéből éppen kokszot hozott fel szenesvödörben egy idős úr, s tőle érdeklődtem a Szacs vay-lakás hollétéről. Bemutakozásom után megkaptam az eligazítást, ugyanis a szénhordó Ravasz László püspök volt. Bibó Pista bátyám pedig

azt kötötte a lelkemre, hogy kiáltványát nem szabad kiragasztani falakra, palánkokra és fatörzsekre, mindenféle akkoriban elburjánzott, vegyes tartalmú röpcédula közé.

1956. november 29-én elhagytam Magyarországot, 1989 októberéig nem látogattam haza. Amíg oly fiatalon meg nem halt, tehát 1966-ig, anyámmal hetente levelet váltottunk.

1957 februárjában még nem látszott elég tisztán, hogy milyen jellegű és mértékű megtorlás következik Magyarországon. Anyám ekkor azt írta: „*Pistú meg én vagyunk azt hiszem az egyedüli optimisták, bár mi is inkább alkatunknál és nem a tényeknél fogva.*” Márciusban még együtt ünnepelték anyám ötvenedik születésnapját. „*Gyapayéknál találkoztunk Pistuékkal, akik akkora b...m nagy páfrányt hoztak nekem ajándékba, hogy sehova se fér a lakásba, és nem is bírtam hazavinni.*”

Április 29.: „*Megint nagyvilági életet éltem, voltam [Illyés] Gyuláéknál Pistuékkal, de a ház asszonya egész este mélyen aludt a díványon, és a ház ura olyan ideges volt [Déry] Tibor [letartóztatása] miatt, hogy nem volt hajlandó velünk beszélgetni, és alig várta, hogy hazamenjünk. Pistuéknál aludtam, még éjjel főztünk egy teát, és olyan sokáig értékeltük ki Gyula és kollegái csodálatos állapotát és magatartását, hogy Boriska alig bírt reggel hatkor kimászni az ágyból, hogy tanítani menjen.*”

Májusban azután Bibó Istvánt is letartóztatták. Erről így szólt a hír: „*Megnéztem a héten Boriskával az Oké Néró című olasz vígjátékot, lehet rajta nevetni. Előtte és utána persze nem voltunk vidámak. Nagyon sajnálom szegény fejét, így egyedül a két gyerekkel.*” Hamarosan Sárközi Mártáért jött a fekete autó: „*Gondolom, csodálkozol, hogy megint itt ülök a régi lakásban! Csütörtökön jöttek a költöztető emberek [az ávósok], örületes rendelleniséget csináltak, mindent kiszórtak és kiborítottak, végül, miután öt markos férfi volt, végeztek valahogy, és átköltöztünk. Úgy képzeltem, az új lakásban [a börtönben] fogom leélni hátralévő éveimet, hát mit tesz isten, szombaton délután jött egy értesítés, hogy a fölsőbb fórum nem hagyta jóvá a lakáscserét, és egy óra alatt kidobtak az új lakásból. Nem tudom, kinek a keze van a dologban. Csak valami nagykutya lehetett.*”

A nagykutya: a pártkórházban haldokló Révai József Sárközi György özvegyén még segített, Bibó István megsegítése nem volt szándékában.

1957. június 22.: „*Estefele mindig Boriskával vagyok. Pistú cserbenhagyta, már hetek óta elment, és nem is ír neki. Tegnap végre kapott tőle levelet, hogy jól van [...], kéri Boriskát, hogy menjen nyáron nyugodtan nyaralni Leányfalura, és őszre is csináljon programot nélküle.*”

1958. augusztus 17.: „*Biztosan érdekel a kisgyerek [Bibó István] állapota. Megvolt a konzílium: azt mondták, életben marad, de sajnos élete végéig béna lesz. [...] A család persze örül, hogy él, mert a múlt héten úgy nézett ki, hogy erre sincs remény. Nagyon sajnálom szegényeket, és igyekszem kicsit biztatni és szórakoztatni őket, hogy elfelejtsék a sok rémséget.*”

Illyés Ikától másolatot kaptam Sárközi Márta ugyanekkor az ő szüleinek írt leveléről: „*Az ítélet: életfogytiglan. [...] Amit eddig megtudtam, csak annyi, hogy az ilyen ítélet mindenféle súlyosbításokkal jár. Például csak félvényként van beszélő. Most azon drukkolok, hogy Boriskát hagyják meg az állásában és lakásában, mert ha a tanítást elveszik tőle, igazán nem marad semmi, ami a jövőendő években lekösse, és valami kis életkedvet adjon neki.*”

Az ítélet vagyonekobbzással járt. Bibóék bútortát a Bizományi Áruházba kellett volna szállítani. Ám a bútordarabokra jelentkezett egy azonnali vevő, aki az elszállításról is lemondott. Ez Sárközi Márta volt. Karácsonykor kis csomagot kaphatott az elítélt. Anyám püspökkenyeret és bejglit süttött.

Bibó István az 1963-as amnesztiával szabadult a börtönből, leromlott állapotban. Sárközi Mártának addigra kis nyaralója épült Balatonszepezden, nem messze a tótól.

Oda hívta meg barátját, hogy jó házi kosztal táplálja, s kellemes pihenést biztosítson neki és megviselt feleségének. Egy fénykép azt ábrázolja, amint Bibó Szepezden ebédel Sárközi Márta egyik kisunokájával. A fotót Londonba is elhozta a posta, a következő kommentárral: „*Pista azért issza és nem kanalazza a levest, mert így szokta meg a börtönben, ahol csak csajka volt.*”

Illyés Gyula úgy látszik már az 1960-as években megkezdte előtanulmányait az albigensekről szóló TISZTÁK című színművéhez, s ehhez bizonyára Sárközi Márta segítségét kérte. Az Illyés-archívumban ugyanis fennmaradt egy tréfás szövegecske, amit anyám küldött az íróhoz. A két gépelt oldalon egy albigens drá mavázlat paródiája olvasható, karikírozott szereplőkkel „*François de Erdei*”-től, „*a konokul becsületes és bátor apácafőnöknőn, Flora de Illyés-en*” át „*Stephan de Bibó*”-ig. Ki ez az „albigens”, s mi lesz a sorsa a képzelt dráma végén? Ő „*az igazság, az emberség lovagja, harmadikutas, nagy gondolkodó és szent ember. Minden időben üldözik és elnyomják. Végül máglyára vetik, reménytelenül tisztességes feleségével együtt.*”

„*Marthe de Sárközi*” sorsa e szkeccs szerint nem kevésbé tragikus. A párkának persze kevés érzékük van a satíra iránt. Az irodalom támogatójának, a rászoruló önzetlen támogatójának Bibó István kiszabadulása után már csak három éve maradt, hogy barátságát megossza azokkal, akiket szeretett.

Gyáni Gábor

---

## AZ ASSZIMILÁCIÓKRITIKA BIBÓ ISTVÁN GONDOLKODÁSÁBAN

Általában mindenki egyetért azzal, hogy az 1948-ban megjelent ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN című Bibó-esszé az eddigi legmélyebb elemző számvetés a címben foglalt problémával. Ritkán esik szó róla, hogy Bibó szemléletet váltott volna ebben az írásában, szakítva 1944 előtti meggyőződéseivel vagy azok java részével, már ami a zsidókat, a zsidókérdést, az antiszemitizmust és az asszimilációt illeti. Ez utóbbiakról, valljuk be, alig tudható valami. Huszár Tibor egyedülként vizsgálta Bibó (és egyúttal Erdei Ferenc) zsidókérdésről vallott 1945 előtti álláspontját. A szóba jövő szövegtörzések a Márciusi Front politikai programtervezetének a részei, amelyek arra vallanak, hogy „*1938-ban [...] Bibó István is [...] magáévá tette az asszimiláció hibás premisszákon alapuló Szabó Dezső-i, Németh László-i téziseit*”.<sup>1</sup> Magát Bibót idézi Huszár bizonyítékképpen, aki egy 1977-ben készített életútinterjúban a következőket mondta: „*tulajdonképpen 44-ig a tárgyban való gondolkodásomban minden emberi szolidaritás mellett volt egy olyan elem, amit nem nevezhetnek vagy nevezhetek másnak, mint Szabó Dezső-i hatásnak*”.<sup>2</sup> Ez abban állt, „*hogy Magyarországon van egy tohonya magyar nemzet, amelyik meglehetősen tehetetlenül intézi és rosszul intézi saját ügyeit, és ezenközben két igen aktív és mozgékony kisebbség meglehetősen a saját kedvére rendezkedik be, a magyarországi német kisebbség és a zsidó kisebbség*”.<sup>3</sup> 1977-ből visszatekintve Bibó meglehetősen „*elevennek*” ítélte a kérdést illető felfogását, amit az is